

Tanıtmalar

M. Z. Habibullin, *İz İstorii Kazanskogo İslamovedeniya vtoroy polovini XIX-naçala XX veka: Mihail Aleksandroviç Maşanov*, Kazan: İzd. "Fen", Akademiya Nauk RT, 2004. 252 s. ISBN: 975-19-3717-5 .

Sovyet Sonrası Tatar Tarih Araştırmalarında Yeni Yönelimler ve Kazan'da Modern "Rus Misyon Tarihi Araştırmaları" Üzerine Değıniler

Perestroyka ve Glasnost' reformları SSCB'de İdil-Ural cumhuriyetlerini yalnızca politik ortam olarak değil, entellektüel ve akademik çevreleri de etkilemiştir. Tataristan'da İdil-Ural Türklüğü üzerine tarih araştırmalarının, bunlar makale türünde dahi olsa- 1980'lerde, esasta Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber 1990'larda ve daha ivme kazanarak son on yılda aldığı seyrin akademik bir ürünü olarak Mars Z. Habibullin tarafından kaleme alınan bu inceleme yukarıdaki üst başlık altında değerlendirilmiştir. Diğer yandan bu seyrin analizinin de aslında bir bakıma Sovyet ve Sovyet sonrası Türk-Tatar tarihyazıcılığı, bunun eksen alınarak merkezden çevreye Sovyet ve Sovyet yerel tarihyazıcılığı sorunsalıyla da yakından ilgi kurularak yapılması bir gereklilik olarak durmaktadır. Bu gereklilikte Türkiye ve Tataristan akademik hattının son on yılda aldığı mesafeyi hafife almaksızın daha sistemli çizilebilmesi için "ne yapmalı" sorusunun da cevapları aranmalıdır. Fakat yine bu bağlamda Sovyet sonrası Tatar akademik ve entellektüel ortamının, öncesine atıfla, farklı bir söylem alanı yaratmak da olduğu da bir gerçektir; bu söylemde Tatar tarihçiliğinin, "yeniden Tatar tarihi" dediği düzlemde Marksist tarihyazıcılığın sınırlanmanın bir parçası olarak, ihtilâl sonrası yarattığı politik ve kültürel atmosferi soluyarak gelen Rus-Tatar-Müslüman bağlamının ortasındaki Tatarlık arayışında "millî" olanı yine Müslüman olanla beraber öne koyma eğiliminin, Stalin dönemi elit-entellektüel tasfiyelerine kadar bir ölçüye kadar sürdürülebildiği bilinirse, bugünün tarihçilerinin tam da bu devri, öncesini ve sonrası muhasebesini yapmaya girişmiş oldukları, bu gerçeği bütün anlamaktan öte parça gerçeklik olarak açıklamaktadır. Sovyet sonrası son on yılın akademik tarihçilik yönelimleri bu muhasebe etrafında şekillenmektedir. Muhasebenin içe dönük boyutunu oluşturan söylem parçaları, alt ve üst bağlamlar, birbirine geçişerek katmanlaşan araştırma konularını bize sunmaktadır. Tarih kendisini zaman-mekân dizgesine faillerini fiilleriyle yerleştirerek ve fiillerin etki gücü ve gücün oluşturduğu etki daireleri ile yazar. Tarih İdil-Ural Türklüğü için, Ruslukla temasın "ilk" bağlarına göre de zaman-mekân ve fail-fiil ilişkisini kurabilir. Kuracaktır da... Son on yılda bu noktada Tatar tarihçilerinin, 1552 öncesine ve sonrasına tekrar yönelen ilgilerini ilk anda fark etmek mümkündür. İdil Bulgarları ve Altın Orda mirası, Kazan Hanlığı üzerine yeni; arkeoloji ve yan disiplinlerle desteklenen erken ortaçağ ve ortaçağ ve klasik dönem araştırmaları, meselâ makale türünde ya da "kaynak" değerlendirmesi içeriğiyle tek başına Tataristan Millî Arşivi'nin yayını *Gasırlar Avazı*'ndan (*Eho Vekov*) takip edilebilir. Akademik incelemeler ise ayrı durmaktadır. Millî Arşivin bu bağlamda yabancı arşivlerle girdiği

belge alışverişine dayanan işbirliği de bu yönelimin altyapısını oluşturmak üzere harekete geçildiğini göstermektedir. Bu yönelimde yeni ve başlangıcı 1990 öncesine de giden perspektif, Tatar tarihi üzerine yeniden düşünme ve yazma meselesi bütünlüğünde¹, son beş yıl içinde Tatar entelektüel elitinin, Tataristan'da okutulan tarih ders kitaplarının içeriğine ve dolayısıyla Sovyet döneminde “yok sayılan”, daha hafif ifadeyle “yaşanmamış varsayılan” olguların ve içindeki aktörlerin faaliyetlerinin Türk-Tatar tarihindeki değerine yönelik kritik bakışla beraber yeni ders konu ve başlıklarının bu ders kitaplarına dâhil edilmesi ve öğretiminde yöntem tartışmasıdır². 1905-1917 ve sonrası Sovyet Tataristan'ın oluşumu meselesine “burjuva tarihçiliği” olarak Sovyet sonrasına göre lanetlenen bir duruştan bakma uğraşı bu çerçevede yerini almaktadır. Öyle ki gerek II. Katerina reformlarıyla Rusya'daki *inorodetslere* sağlanan ve elde edilen dinî hürriyete paralel olarak Kırım'dan Kazan'a, Bakü'ye gelişen, Kırımli İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray'da *usul-i cedit* hareketi ile başlayıp toplumsal, kültürel ve nihayet 1905'te beraber siyasî niteliğe bürünen Tatar ceditçiliği, gerekse bu yüzyılı önceleyen Kazan merkezli dinî teceddüd meselesi, bu mesele içinde İdil-Ural'da dinî ve tasavvufi hareketler, suffiler ve din âlimleri, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla din ve modernlik ilişkisini kurma mesaiinde bu meselenin tüm İslâm dünyasını sarsacak olacan entelektüel dönüşüm üzerine düşünen, Osmanlı Türklüğü ile etkileşen bir Türk-Tatar seküler ve seküler-dinî elit tabakanın varlığını tüm dinamikleriyle anlama çabası, tabii yine başa dönlürse Türk tasavvufunun İdil-Ural'da aldığı görünümün ortaya çıkarılması gayreti burada belirgin gözükmektedir. Şihabeddin Mercanî, Alimcan Barudî, Rızaeddin Fahreddin, Musa Bigiyev'le temsil edilen birbirinin

¹ Nitekim, çok yeni sayılabilecek bir tartışma platformu, bütün Rusya çapında araştırmacıları, Rusya'daki “İslam gerçekliğini” yeniden tarihsel perspektiflerini koyarak kurmanın çabasına işaret etmektedir.; R. M. Muhammetşin (Red.), *İslam v Sovetskom i postsovetskom pronspranstve: İstoriya i Metodologičeskie Aspekti*, Materialı Vserossiyskoy konferantsii “İslam v Sovetskom i postsovetskom pronspranstve: Formı vijivaniya i bitovaniya”, Kazan, May 2003, (Kazan, 2004).

² Ders kitaplarının aslında ana meselenin bir parçası olduğuna dair 1990 tarihli bir tartışma platformunun bildirimlerini de burada belirtmek lâzım. “Rus olmayan” milletlerin düşünce ve toplumsal tarihinin nasıl yazılması ve öğrenilmesi, öğretilmesi gerektiği üzerine yönetsel fikir yürütmelerin Kazan bağlamında daha erken tarihli olduğunu bu yayın ayrıca kanıtlamaktadır; bu tartışma düzlemi, 24 Mayıs 1988'de Kazan'da toplanan “Metodologičeskie Problemi İzuçeniya istorii Progressivnuh napravleniy obşçestvennoy i filosofskoy Mıslı Narodov Rossii vtoroy polovinu XIX i načala XX veka” konulu bölge bilimsel konferansdır; ve katılımcılar bugün de faal kişilerdir, konferans 1990'da yayınlanacaktır. Redaktörleri ünlü tarihçi Yahya Abdullin dışında R. Amirhanov, F. M. Sultanov'dur: *Metodologičeskie Problemi İzuçeniya istorii Obşçestvennoy Mıslı Narodov Rossii kontsa XIX načala XX vekov*, Kazan: Akademiya Nauk SSSR, Kazanskiy Nauçnyy Tsentr, İnst. Yazıka, Literatura i İstorii im. G. İbragimov, 1990. 14 yıl sonraki tartışmalar içinse Rafael S.Hakimov, “Plastilinovaya istoriya dlya slujebnogo pol'zovaniya” (Hizmete Özel Tertiplenen Tarih), OGONEK, 90-02: Spetsvıpusk (Tatarstan), İyul 2002 (Röportaj) Institut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT, 1997. <http://www.tataroved.ru> (publikatsiya web sayfası) ve Marat M. Gibatdinov, “İzuçeniye istorii tatarskogo naroda i Tatarstana v şkole (traditsii i sovremennost'”) (Tatar halkının ve Tataristan'ın Tarihinin Öğretimi (Gelenek ve Çağdaşlık), Tsentr İstorii i Teorii Natsional'nogo Obrazovaniya Instituta İstorii AN, RT, <http://www.tataroved.ru> (obrazovanie web sayfası), 11.04.2004.

çağdaşı ve takipçisi bu öncü din müceddidleri dışında geleneği tamamlayan ya da “farklı” yaklaşan akımların da İdil-Ural’daki görünümünün araştırılmaya başlanması yeni tematik yönelimlerine dâhil edilebilir. Nitekim, Kazan İslâm Kültür Merkezi “İman”ın, aynı adla yayınevi İman neşriyatının “Belgeler Külliyyatı” olarak yayınlayacağı az veya çok hacimli kitaplar burada kayda değerdir. İman neşriyatın yayınlarına sair akademik incelemelerin (farklı yayınevleri ve Kazan Üniversitesi, Bilimler Akademisi’ne bağlı Enstitülerin yayınları) önüne koyulmasının bir nedeni de hiç şüphesiz ki bu kitap ve kitapçıkların bilimi ucuza da mal ederek yaygınlaştırma, popüler kılma görevini üstlenir de gözükmektedir. İman neşriyatın yayınlarının kâğıt ve baskı kalitesi bu noktayı daha da iyi özetlemektedir. Bu noktada İman neşriyatının yayın faaliyetinin iki çizgide yürümekte olduğu anlaşılmaktadır; İslâm ve İdil-Ural’da İslâm, İslâm ilâhiyatı, felsefesi, kurumlar, kişiler ve bunun karşısında 19. yüzyılın İdil-Ural’da Ortodoks Rus misyonerliğinin, erken devirlerinden başlayarak İl’minskiy sonrası ile öne çıkan politikaları etrafında İslâmiyeti anlama, bu süreçle karşı karşıya gelen düzlemde Kazan İlâhiyat Akademisi merkezli yürütülen İslâm karşıtı neşriyatın seçilerek yeniden basımı. İslâmiyetin İdil-Ural’daki görüntüleri üst temasında, din öncülerinin kendi eserlerinin Rusçaya tercümeleri ya da Krille aktarmalı Tatarca yeniden basımının yanında, hakkında araştırmaların veya bu temaya dayalı toplantı, kongre vs. bildiri metinlerinin kitap olarak yayınlandığı görülmektedir. Bigiyev çalışmalarıyla bilinen Aydar G. Hayrutdinov tarafından yayına hazırlanan Musa Bigiyev “Mirası” bu çizgiye örnek sunabilir: *Nasledie Musa Carullah Bigiyev, I, II, Sbornik dokumentov i materialov* (Kazan: İman, 2000); yine Aydar G. Hayrutdinov tarafından “bugünkü Tatar tiline tercüme edilen”, Musa Carullah Bigiyev’in *Garip Edebiyatı hem İslam Fenneri* (1908) eserinin yeniden basımı (Kazan: İman, 2000), Bigiyev dizisi onun “*el-Muefekat*” *Mokaddimesi*, (Kazan: İman, 2001) ve bu sefer A. G. Hayrutdinov’un Bigiyev üzerine çalışması; *Posledniy Tatarskiy Bogoslov, Jizn’ i Nasledie Musı Jarullaha Bigiyeva* (Kazan: İman, 1999). Bigiyev dışında Aydar Yuzeyev’in “Tatar İlâhiyatçıları” dizisinden çıkan Mercanî incelemesi; Merjanî (Kazan, 1997), iki cilt hâlinde 1915 yılında Mercanî’nin doğumunun 100. yılına ithafen neşredilen külliyyatın (Şihabeddin el Mercanî hezretlerinin viladetine yüz yıl tulu (1233-1333) münasebetile neşredildi. Naşiri: Salih bin Sabit Gubaydullin, 1333/1915, Maarif Matbaası, VII-639 ss.) Krille yeniden basımı olan *Merjani*, Tom I, II (Kazan: İman, 2001), aynı yıl basılan Mercanî’nin *Nazuratul Hakk* (1870) eserinin Arapçadan Tatarcaya tercümesi (Kazan, 2001) belirtilebilir. Bu çizgide yürüten yayın eğilimi içinde 1990’ların yarattığı şartlarla ilişkili olarak yine İdil boyunda İslâmiyetin yayılması tarihinin (başlangıcı İdil Bulgar Kağanlığının resmen İslâmlığı kabulü) irdelenmesi, bilginleri ve araştırmacıları bir araya getirmenin ürünü sayılabilecek erken tarihli bir bilimsel konferansın bildirilerinin 2000 yılında İman neşriyattan basılması da önemlidir; bu yukarıda tartışmaya açılan Rus olmayan milletlerin, ama Rusya’da yaşamaya devam eden milletlerin 1990 sonrası öznel tarih inşası (incelenmesi, öğrenimi ve öğretimi sorunları) arayışlarında Türk-Tatar bağlamına yerleşmektedir. *İslam v Povol’je: İstoriya i Problemi İzuçeniya* (Materialı nauçnyy konferantsii 1989 g posvç. 1100-letiyu (po

hijri) ofitsal'nogo prinyatiya İslama Voljkoy Bulgariey) (Kazan, 2000). İslâm üst başlığı altındaki yayın eğiliminde Sufilik incelemeleri de vardır; nitekim *İdil Buynında Sufiçilik: Tarihi hem Üzinçelikleri/Sufizm v Povolje: İstoriya i Spesifikatsiya* (Kazan, 2000). İman neşriyat dışında şüphesiz Kazan merkezli, Tatar dili, edebiyatı, sanatı, mimarîsi, halkiyatı tarihine dair pek çok yayının varlığı da bu sahayla ilgili olanlar için malûmdur; Tatar tiyatrosu ve drama tarihinden, bu alana da hizmet eden oyun yazarlarının hayatına, müzisyenlere, tek başına Tukay icadı, İshakî icadı vd., halk ekiyetlerinin yayınlanması, Tatar seçerelerinin toplanması bütünüün parçaları olarak düşünülmalıdır. Burada bir boyutuyla hedeflenen Tatar tarihçiliğinde belirli temalar; ana ve alt temalar etrafında yoğunlaşılmalı ilgiyi göstermektir. Fakat bu kendi içinde tasviri zorlayabilir. Nitekim yeni araştırma temalarının belirlenmesi, genel zaman-mekân sorunsalıyla yakından ilişkili olduğundan, Tatar tarihinin de kronolojik dönümleri, yani zamanlandırma meselesi ki tarihyazıcılığının kuramsal tartışma konularından biri olduğu bilinirse, bu tartışmaya bağlı olarak yine de Tatar tarihinin incelemeleri (ve yazımı) için billurlaşan bir kronolojik dizgeye doğru tarihçiler arasında uzlaşmaya varılması gerekliliğine vurgu yapıldığı da açıktır. Tatar tarihi için ("Tataristan" tarihi için de düşünülmemektedir tabii "Tatar ve Tataristan tarihi" birlikte algılaması, hatta bu algılamada İdil-Ural'ı "Borıngı Tataristan" yapma) billurlaşan bu kronoloji oluşturma sürecinde de gittikçe tematik özelleşmeye ve dönem kaynaklarını, malzemesini daha yoğun kullanmaya doğru giden bir manzaranın olduğu söylenebilir. Nitekim İslâm, din ve felsefe teması (: Tatar düşünce ve kültür tarihinde "İslâm") altında akademik olduğu kadar popüler ve politik uzantılı yayınların varlığı kayda değerdir. Bu ana temaya diğer bir eklenen tema, İslâm ve modernlik meselesi tartışması içinde Cedit hareketi ve Ceditçi neslin faaliyetlerinin biyografik monografi türünde ele alınarak, kadimciliği kenara koymaksızın, meselâ alt bir tema olarak 1905 sonrası Tatar matbuatı, kitap tarihi incelemeleri; ve bu noktada Türk-Tatar "toplumsal ve düşünce tarihi" üzerine çalışmalar burada belirtilmeye değerdir. Dönem, kurum, kişi üzerine tek yazarlı bu incelemeler yanında çok yazarlı olanları da vardır. Yine özellikle belirli konulara (dönem-kişi ve faaliyet) ayrılan ulusal ve uluslar arası bilimsel toplantı bildirilerinin kitap olarak yayınlarının varlığı da bize tarih araştırmalarındaki yönelim hakkında fikir vermektedir. Bunlar İdil-Bulgar Kağanlığı, Altın Orda ve mirası, Kazan hanlığı ve yıkılışıyla başlayan Rus hâkimiyetiyle beraber; 16-18 yüzyıl, 19. yüzyıl, 1905-1917, 1917-1924 ve Stalin ve sonrası kronolojisi eksenine yerleştirilebilir çalışmalardır³

³ Burada yalnızca bir seçkinin, yalnızca 1917 ihtilâl öncesine ayrılan çalışmaların verilmesi tercih edilmiştir; diğer yandan yalnızca Tataristan'da değil, diğer İdil-Ural Türk cumhuriyetlerinde de ihtilâl sonrası Rusya Müslümanlarının; bu seviyede Tatarların izlediği siyasetin çok cepheli tarihi de yeniden ele alınmaktadır; Rusya Federasyonunu oluşturacak olan özerk cumhuriyetlerin yapılması, bu yapılanmada yerli elitlerin yeri ve rolü, nihayet devrin literatürüne atıfla yerli "oppozitsya'nın" tasfiyesi tarihi. Batı'da, Bolşevik ihtilâli tarihi, 1917-1924 ve Stalin araştırmaları çerçevesine yerleştirilebilir bu çalışmaların bölgesel olarak 1960'lardan itibaren yapıldığı da bilinirse, yine Batılı Sovyet sonrası araştırmalarda "Müslüman" periferinin sovyetleştirilmesi tarihi yeni arşiv malzemesine dayanarak diğer yandan

“Karşı” tarafa koyduğumuz Kazan misyoner İslâmiyat, Şarkiyat ve Türkiyat araştırmalarının 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren ayrı bir ekolü temsil ettiği ve kendi ürünlerini verdiği bilinirse, İman yayınlarının⁴ temelde döneme ait misyoner külliyata dâhil olanların yeniden basımına yöneldiği, diğer yandan bu sahada akademik mesai ürünlerinin, İslâm ve Tatarlık üzerine misyoner külliyyatı kritikli ele alan incelemelerin de olduğu yeni bir düzlemin görülmesi ve bunun ilgiyle takibi tarafımızdan önemsenmektedir. Tataristan Bilimler Akademisi Tataristan Ansiklopedisi Enstitüsü’nde Tarih ve Toplumsal Düşünce Kısmı’nda araştırmacı olan Tarih bilim adayı M. Habibullin’in incelemesi, bu yönelim içinde Maşanov hakkında kayda değer bir ilk çalışmadır. Habibullin’in Maşanov üzerine ayrı makaleleri de vardır⁵. Kazan’da özellikle

devam etmektedir. M. Z. Zakiev, *Tatarı, Problemi İstorii i Yazıka* (Kazan, 1995); Damir İshakov, *Ot Srednevekovih Tatar k Tataram novogo vremeni* (Kazan, 1998); *Mejdunaradnie Soyuzı, Torgovie puti i Goroda Srednego Povoljya IX-XII veka* (Materiali Mejdunarodnogo Simpoziuma, Kazan 8-10 Sentyabr 1998) M. A. Osmanov (Red.) (Kazan, 1999); S. H. Alişev, *Kazan i Moskva: Mejgosudarstvennie Otnoşeniya v XV-XVI vv* (Kazan, 1995); Raşit Gallyamov, *Posle Padeniya Kazani* (Kazan, 2001); R. M. Valeyev, *Völjkaya Bulgariya: Torgovlya i denejno-vesovie sistemi IX-naçala XIII vekov* (Kazan, 1995); Azat M. Ahunov, *Arabskiy İstoçnik Srednevekovoy Tyurko-Tatarskoy Literaturı* (Kazan, 2001); Y. Abdullin, R. M. Amirhanov vd (Red.), *İslam v İstorii kulture Tatarskogo Naroda* (Kazan, 2000); T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Religiozno-Filozofskaya Mısl’ v obşçemusul’ manskom kontekte* (Kazan, 2002); A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Filozofskaya Mısl’* (Kazan, 2001); R. M. Amirhanov (Red.), *Oçerki İstorii Tatarskoy Obşçestvennoy mıslı (Kollektivo)* (Kazan, 2000); R. U. Amirhanov, *Tatarskaya Demokratiçeskaya Peçat’ (1905-1907)* (Moskova, 1988); Ravil Amirhanov, *Tatarskaya dorevolyutsionnaya Pressa v kontekste “vostok-zapad”* (Kazan, 2002). Sadri Maksudi ve Şihabeddin Mercani üzerine tertiplenen iki ayrı uluslar arası bilimsel toplantının bildirileri; *Merjani: Nasledie i Sovremennost* (Kazan, 1998) ve *Sadri Maksudi: Nasledie i Sovremennost’* (Kazan, 1999). Bu iki dizi toplantının göndermeli başlığı dahi (“tarih ve hezirgi zaman”) geçmiş-bugün bağlantısını kurma, unutturulan “değerleri” millî hafızanın parçası kılma felsefesine işaret etmektedir.

⁴ Tataristan Bilimler Akademisi Şihabeddin Mercani Tarih Enstitüsü araştırmacısı Nail Garipov redaktörlüğünde 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başına tarihlenen faaliyetleriyle, Kazan İlahiyat Seminaryası hocası misyoner Koblov’un iki eserinin yeniden basımı; Ya. D. Koblov, *O Magometanskih Mullah, Religiozno-Bitovoy oçerk* (Kazan, 1907), (İman, 1998); *O Tatarizatsii inorodtsev Privoljskogo kraya* (Kazan, 1910) (İman, 2002). Yine N. Garipov redaktörlüğünde *Kreşçenie Tatarı (Sbornik Dokumentov)* (İman, 2002), Mihail Maşanov’un iki mühim çalışmasının yeniden basımı; Nurulla Garif redaktörlüğünde *Zapiski Missionera* adı altında basılan; *Zametka o religiozno-nravstvennom sostayanii Kreşçennih Tatar Kazanskoy Gubernii Mamadışskogo uyezda* (Kazan, 1875), (İman, 2002) ve Maşanov’un 1910 Kazan Misyoner Kongresinde takdim raporu; *Sovremennoe Sostayanie Tatar-Muhammedan i ih otnoşçenie k drugim inovertsam* (İman, 2002); N. F. Krasnoseltsev, *Zapadnie Misii protiv Tatar-Yazıçnikov i osobenno Tatar-Muhammedan* (Kazan, 1872) (İman, 2004).

⁵ Makalelerin yayımlandığı dergi ise ayrıca kayda değerdir; Sovyet sonrası Tataristanında Ortodoks kilisesinin, Kazan piskoposluğunun “Kazan ve Tataristan Başpiskoposluğu” olarak yeniden yapılanma sürecinde açılan Kazan İlahiyat Seminaryası’nın almanakı olarak yayınlanan *Pravoslavny Sobesednik* dergisinde (2000) Habibullin’in üç makalesi çıkmıştır: “M. A. Maşanov i protsess İzuçenie İslama v Kazanskoy Duhovnoy Akademii”, *Pravoslavny Sobesednik*, 2 -2002: 131-146 ve “Deyatel’nost M.A. Maşanova v Bratstve Sviyatitel’ya Guriya”, 1(6)-2004: 168-205. ve “M. A. Maşanov i Pravoslavny Sobesednik”, No. 1 (10) 2005. Derginin Kazan İlahiyat Akademisi’nin yayın organı olarak *Pravoslavny Sobesednik*’le (1855) yalnızca isim benzerliği

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren faal misyoner mesaiine tutkuyla atılan ve hocaları da kendisi gibi sıradan olmayan; Gordiy Sablukov, Nikolay İv. İl'minskiy, Yevfimiy A. Malov, Nikolay P. Ostroumov, ihtilâli Kazan'da gören ve Sovyet "vostokovedenie"sinin inşasında da hizmet vermekle ihtilâl öncesi Kazan İlahiyat Akademisi'nin bu akademik-misyoner isimleri etrafında inşa edilen Kazan "misyoner" şarkiyat ve türkoloji ekolünü, ihtilâl sonrasına "yaşlı" taşıyıcılarından olacak olan Rus misyoner Mihail A. Maşanov (1852-1924) üzerine bu monografik-biyografi denemesi, Kazan'da Rus şarkiyatçılığının iki yöneliminden biri olan (diğeri misyonerlerin mesaiini "akademik" bulmayan St. Petersburg ve Moskova merkezli "bilimsel" yönelimdir.) Rus misyoner tarihi araştırmalarının sanki Kazan'da yeniden, bu sefer 21. yüzyılın Rusyasında İslâm gerçekliğini anlamlandırma ve bu noktada sarfedilen mesaiinin yine "taşra" (?) duruşunun ürünlerinden biri olarak durmakta.

Kazan'da modern misyon tarihi araştırmalarında bir boyutun kuramsal çalışmalarından; yani misyoner kişilikler etrafında onların eserlerinin değerlendirilmesine ve sorgulanmasına ayrılırken (İslâmlık-Hristiyanlık "karşılaşması" ve ikincisinden diğere yönelen 'karşıt' (*protiv*) hareketin "bilgisinin" inşasının dinamikleri; Rus şarkiyatçılığın "misyoner" yönelimi bu boyuta dâhil edilebilir), diğeri boyut özellikle Kazan İlahiyat Akademisi ekseninde üretilen bu "bilginin" kurumsal sağlamlaşmasının Akademide Sablukov, İl'minskiy, Malov üçlüsünün yanında Ostroumov (1876'dan sonra Taşkent'te) ve Maşanov ile yerine getirildiği bir kabulse (Kazan'ı merkez kılma mesaiinde bu misyonerlerin, İdil boyunda onlarla mutlak yakın temasta olan ve bu misyoner bilgisinin inşasına katılan sair misyoner kişiliklerin katkısı ayrıca bir konu olarak incelenmeyi beklemektedir.)⁶, sahada uygulanmasının tarihi, daha açık ifadelendirilirse, 1850'lerden

olduğu düşünmek ironik olacaktır; Ortodoks din ehlinin de akademik "mirasını" yeniden canlandırma yönünde hareket ettiği görülmektedir. Nitekim dergi 150. yılını, 2 (10) 2005 sayısında kutlayacaktır. Yeni yapılanmada ilâhiyat ve kilise tarihi çalışmalarının önemsendiği, kilise tarihi araştırmalarına misyon tarihinin de eklenildiği anlaşılmaktadır. İl'minskiy'in yakın mesaiinde olan ilk Kreşen Tatar rahip V. Timofeyev'in hayatı üzerine bir makale ve Aziz Guriy Tarikatı'nın faaliyetine, Kreşen Tatar dönme hareketine (*otpadenie*) dair ayrı bir makale yine *Pravoslavniy Sobesednik*'te yayınlanmıştır; Yu. P. Karpov, "Prosvetitel' Tatar Kryaşen o. Vasiliy Timofeyev (1836-1895)" No.2 (5) 2003: 31-44 ve A. N. Ponyatov, "Nekotorie aspekti missionerskoy deyatel'nosti "Bratstva Svyatitel'ya Guriya""", No. 2 (5) 2003: 45-78 ve yine A. N. Ponyatov, "Nekotorie aspekti perehoda kreşenih tatar iz Pravoslaviya v Islam v Kazanskoy Gubernii vo vtoroy polovine XIX-naçale XX vv", No. 2 (7) 2004: 166-191.

⁶ Meselâ buna tipik bir örnek Kazan misyonunun keskin misyoner rahibi Kazan İlahiyat Akademisi'nde dinî polemikayı İslâm karşıtı misyonerliğin esaslı yöntemi kılmayı külliyatının da öne çıkan meselesi yapan Yevfimiy Malov'un Kasimov misyonunun Ryazan'daki temsilcilerinden Vasiliy Vasil'yeviç Doronkin'le olan yakın münasebetini tanımlayan belge olabilir; Doronkin'in Malov'a yeni yayınlanan polemik eseriyle (*Beseda Svyşennika s Muhammedanami*, Ryazan, 1899) ve bir fotoğrafıyla beraber gönderdiği 4 sayfalık, 1899 tarihli mektuptur. Bu kitap hediyesinin içinde ayrıca 1895 tarihli ikinci bir Doronkin mektubu daha saklı bulunmuştur. Kazan-Kasimov-Ryazan-Orenburg hattında İslâm karşıtı polemikanın inşasını, Malov'un henüz tasnifsiz eldeki elyazma evrakından izlemek mümkündür. Tasnifsiz bu Malov elyazma ve sair Malov kütüphanesine ait basılı malzeme (:Malov evrakı), Kazan'da

sonra yeniden İlminskiy sistemiyle canlandırılan Hristiyanlaştırma siyasetlerinin tarihinin incelenmesi oluşturur. Temelde İslâm karşıtı bir nitelik taşıyan merkez-taşra sivil ve dini kurumsal destekli bu Ortodoksların siyasetini önceleyen geriye dönük (16-19. yüzyılın 2. yarısına kadar; esasta 1867'de Kazan'da Aziz Guriy Tarikatı gibi taşıyıcı bir misyoner tarikatının kurulmasına kadar) zorla din değiştirme siyasetinin tarihi de-bu siyasetin sürekliliği, ama şiddeti izlenen stratejilerdeki farklılığı bir kez daha göstermektedir-Kazan'da 1990'lı yıllarda İdil-Ural tarih araştırmaları içinde, 19. yüzyılda Çarlık Rusyasının bu sahaya yönelen kültür, eğitim ve dini içine alan tebaa siyasetlerinin incelenmesi bağlamında, vurguyla açıklanan temalar arasında yerini almaktadır. Feyzelhak G. İslayev'in kitap ve makaleleri, İldus Zagidullin'in çalışmaları, yine Çeboksarı'dan D. M. Makarov'un çalışması, Ortodoksluk-İslâm ilişkisini "inançlar arası ve etnikler arası ilişkiler" ya da "kültürler dialogunda Hristiyanlık ve İslâm" ve "Rusya'da İslâm" başlıkları altında 1997-2001 arasında toplanan bilimsel toplantılarda ele alan çalışmalar burada anılmaya değerdir⁷. İslayev'in Kazan sahasında Ortodoksların misyonunda bir dönemi temsil eden Yeni Vaftizliler Dairesi'nin (1731-1764) tarihini ele aldığı (belge eklerle) çalışması; *Pravoslavnye Missioneri v Povol'je* (Kazan, 1999) ve aynı yazının 18. yüzyılın, I. Petro'nun ("Deli Petro") İdil boyuna yönelik izlediği⁸ siyasetin öncüllerini ne şekilde

özel şahıs mülkiyetindeki Malov arşivinin bir parçasıdır; dolayısıyla bu evrak Kazan Devlet Üniversitesi N. İ. Lobaçevskiy İlmî Kütüphanesi Nadir Elyazmalar ve Kitaplar Kısmı, Rus Sektörü'nde (*Otdel Rukopisey i Redkix Knig Nauçnoy Biblioteki im. N. İ. Lobaçevskogo, ORRK*) Malov fondu (ORRK f.7) ve Tataristan Fenler Akademisi Galimcan İbragimov Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün "Mirashane" olarak adlandırılan arşivindeki Malov fondu (f.56) dışındadır. Malov ise Kazan'daki bu yeni yönelim içinde payını "yorumsuz" almıştır. Öyle ki Malov külliyatının parça kısmı, aktarmalar yorumsuz olarak, onun "missionerskiya zametki" başlıklı tuttuğu misyoner günlüklerinden (yukarıda belirtilen Malov fondlarında ve şahıs elindeki) aktarmaların basıldığı *İdil* dergisinin 1993 yılına ait (5/93, 6/93 ve 7-8/93) sayıları ve *Gasırlar Avazı*'nda (No. 1-2 1999: 152-160) yine günlüklerinden aktarma "Yefimiy Malov O Ş. Mardjani, K. Nasrı i o Radlove", Yine *Gasırlar Avazı*'nda (1/2- 1997, 3/4- 1997) yeniden basımı yapılan Malov'un 1868 (Kazan) baskılı *O Tatarkih Meçetyah v Rossii*. Fakat esas kayda değer kaynak yayın yine günlüklerinden aktarmaların daha geniş yapıldığı yayındır. Yefimiy Malov, *O Tatarah, Yevreyah, i drugih inorodtsah v Rossiyskoy İmperii (Bayraş Kitabı)*, Haz. Murat Aliş, Kazan, 1999.

⁷ İ. K. Zagidullin, *K voprosu otpadeniya kreşçennix tatar Kazanskoy Gubernii v Musulmanstvo 1866 g.* (Kazan, 1990); "Vzaimootnoşeniya pravoslaviya i islama v Srednem Povol'je", *Mejtniçeskie i mejkonnessionalne otnoşeniya v RT*, Ç.2 155-159, (Kazan, 1993); "Hristianizatsiya Tatar Srednego Povol'jya po vtoroy polovine XVI-XVII vv." *Gilmi Yazmalar/Uçenie Zapiski Tatarskogo Gumanitarnogo İnstituta*, No. 1, 1997: 111-165; "İnstruktsii eparxii'nun missioneram Kazanskoy eparxii", *Gilmi Yazmalar/Uçenie Zapiski Tatarskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo İnstituta*, No.1, 1997: 203-207; *Perepis 1897 goda i Tatarı v Kazanskoy Gubernii* (Kazan, 2000). D. M. Makarov, *Samoderjavie i Hristianizatsiya narodov Srednego Povol'jya, XVI-XVIII vv.* (Çeboksarı, 2000); *İslam v Rossii: Traditsii i perspektiv*. Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktičeskoy konferantsii, 4-5 dekabrıya 1997 g (Moskova, 1997); *İslam i Hristianstvo v dialoge kultur na rubeje tısayçetiy*. Materialı mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoy konferantsii, 16-17 Noyabrıya 2000 g. (Kazan, 2001).

⁸ Korkunç İvan, Kazan'a girdiğinde, hiç de Moskova metropolitinin tasdikine ihtiyaç duymadan, şehrin mescit ve medreselerinin yıkılmasını, Müslüman-Tatar nüfusunun sürülmesini, ancak bugün Bulak-ötesi olarak bilinen Tatar mahallesine iskânı emredebilmiştir. Kazan Hanlığı'nın

tamamladığı ve bu noktada ardılları zamanında kurulan Yeni Vaftizliler Dairesi'nin Hristiyanlaştırma faaliyetinde yeri ve bu keskin kurumun İdil boyu halklarında yarattığı tepkiyi "Batırşa isyanı" ile⁹ ele alan ve neticede II. Katerina'nın Çarlığın İslâm siyasetindeki "tahammül" (*terpimost'*) sınırını belirleyen yeni yapılanmanın; önce 1767 tarihli dinî hürriyet ukuzu ve tabii Yeni Vaftizliler Dairesinin kapatılmasıyla sonuçlanan, Orenburg Muhammedî Ruhanî Meclisi'nin (1788) kurulmasıyla başlayan yeni döneme dair dört kısımda incelediği *İslam i Pravoslavie v Povol'je XVIII stoletiya ot konfrontatsii k terpimosti* (Kazan, 2001) incelemesi ayrıca ilgili literatürün değerlendirildiği önemli bir ilktir. İslayev'in bu bir dönemi belgelerle ve ilgili dönemin resmî ve misyoner literatürüyle ele alan çalışmasının girişi, yazarın meseleyi ele alış perspektiflerini sunmaktadır. Dinin Rusya'da Çarlıktan Emperyalere, Sovyet ve Sovyet sonrasına yönetim felsefesinde işgal ettiği rol, bu noktada Ortodoksluk ve İslâm inanrıları arasında dört yüz yıllık kurulan ilişkinin (Kazan düşüşü milât alındığında), 18. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası birbirine "tahammül" seviyesine çekilmesi siyasetlerinin tepeden zorlanması ile başlayan Rusya'da devlet ve Kilise'nin "İslâm faktörü" ile farklı olarak yüzleşmesi ve bunun "iki taraf için de nesnel tarihsel incelemelerinin" yapılmasını aktüel bir gereklilik olarak gören yazar, aktüel oluş durumunu da açıklamaktan geri durmaz.. Geçmişte olduğu kadar bugün de bu iki dinin inanrılarının toplumsal ve kültürel aidiyetlerin ayrıncılığında, din etrafında yaratılan geleneği sahiplenmeye, sahiplenme bir ilk adımsa ve Sovyet dönemi bir "kopma" dinamizmi yarattıysa (din karşıtı ve ateizm siyasetleri), bu sahiplenme gücüyle dini, kurumlarıyla devralınan "mirasla" yeniden canlandırarak toplumsal hayatîyetin sürdürülmesinde belirleyici rol atfetmeye devam ettiğini ifade eden yazar, hem Tatar hem de Rus tarihinde -incelenmesi neticede Sovyet sonrasına kalan- 'incelenmemiş şeyler' ("belie pyatna") olduğunu ifade eder. Bu incelenmeyen şeyler üzerine mesai "Demokratik reformların oluşturduğu şartlarda Rusya'nın 'doğru tarihinin' ve Tatar tarihinin 'kesintisiz'

yüksek askerî ve hanedan temsilîyetinin, mirza ve beklerden oluşan aristokrasinin tasfiyesi, bu tasfiyenin özellikle toprak mülkiyetinin sürmesi karşılığında, müsadereyi bir koz olarak kullanarak Ortodoksluğu kabulün her türlü vergi ve yükümlülükten muafiyet demek olduğu, hatta tamamen yeni bir 'Tatar hizmetkârlar' sınıfının yaratıldığı bu yeni düzende, Müslüman Tatar köylülüğün kendi aristokrasisine tâbiyetinin de önüne geçilmek istenmesi ve bu uygulamayı tamamlayan Rus köylüsünün, soylu Müslüman Tatar mülkiyetindeki topraklarda, ancak mülk sahibinin ve ailesinin Ortodoksluğu kabulü karşılığı toprakla beraber mülkiyetine izin veren aksi durumda müsaderenin olduğu etno-politik toprak rejimi, İdil-Ural'ın sosyo-ekonomik yapısının değişmesini beraberinde getirmiştir. Şehirden köye doğru Müslüman-Tatar göçü, Tatar mirzalarına, Petro ile yeniden canlandırılan karşı siyasetle, ancak altı ay içinde din değiştirmek şartıyla Ortodoks serflerin mülkiyet hakkının süreceği, aksinin toprak müsaderesi olacağına dair 1713 tarihli ukaza bağlı olarak bu Tatar aristokrasisinin erimesi, direnenlerinin içe kapanması ve ancak II. Katerina'nın Kazan'a ziyaretle taçlandırdığı "Tatar siyaseti" farklı inançlara, bu noktada Müslüman Tatar tebaaya yönelen dinî hürriyeti ve sosyo-ekonomik haklar tanıyan meşhur 1767 tarihli ukaz yeni bir dönemi başlatmıştır.

⁹ İslayev'in en yeni çalışması da Tatarca kaleme aldığı Batırşa İsyanı hakkındadır. F. İslayev, *Batırşa vossstaniyese 1755 yıl. Tarihi oçerk* (Kazan, 2005)

inşasında tarihçilerin önünde bir mesele olarak durmaktadır” şeklinde görüş bildiren yazar, Rusya’nın doğru tarihinin yazılabilesinde, aslında Rus olmayanların da tarihli millet olduklarının ve bu tarihlerin hangi mercekten mecburen bakılarak yazılageldiğine dair gönderme yaparak önemli bir saptamada da bulunmuştur. İncelenmesi bir tarafa, bahsinin dahi geçmesi “yasaklı” konuların olmadığı demokratik ortam beklentisi yine de sezilmektedir. Nitekim Çarlık Rusyasının din siyasetlerinin incelenmesi, “dinler arası ilişkinin” İdil boyundaki dinamiklerinin bilinmesine eklenen ve fakat derinlikli analiz edilmemiş bir problem olarak durmaktadır. Bugünden geçmişe yazarmın ifadesiyle Rusya’da İslâm-Tatar faktörünü dikkate almaksızın, meselâ, ‘Ortodoksluğu devlet dini saymak ve kılmaktan’ dem vuran siyasetçilerin olduğu da bilindiğinde, zorla Hristiyanlaştırma siyasetlerinin hangi neticeleri doğurduğuna dair bir tarihçinin yaptığı bu göndermenin anlamı açıktır. Dünyanın pek çok bölgesinde ve Rusya Federasyonu’ndaki “dinler arası çatışmaların” (Çeçen direnişinin dinler arası çatışma olarak kabulüne yapılan kapalı gönderme) sürdüğü şartlarda, gözde tema “dialog” a sığınarak İslayev, önce birbirini bilme ve anlama seviyesine gelmenin, “yarılış” bilgilerin ve bilgilenme ısrarının; çağdaş çalışmalarda dahi “misyoner literatürünün” eleştirel olarak kullanılmamasına bağlı olarak gerçekliğin “çarpıtılmasını” beraberinde getirdiğini ve bu tür tasarrufların terk edilmesi ihtiyacını iki tarafın önünde duran bir sorgulama konusu kabul etmektedir. İslayev’in yaklaşımı aslında Kazan’da misyoner tarihi araştırmalarına olan yönelimin anahtar hareket noktalarını da göstermektedir. Nitekim yine Kazan’da bu bilme ediminin Tatar tarihyazıcılığında yeni tematik yönelimlerinden biri olan Rus şarkiyatçılığı; onun Kazan merkezli, bir taraftan Kazan Üniversitesi’nde diğer taraftan Kazan İlahiyat Akademisi’nde yürütülen “akademik” mesaiinin görünümünün yine kişiler ve kurumlar, kavramlar etrafında ele alan ve açmılayan eserlerin varlığı dikkate değerdir. Özellikle 1997’de Kazan’da “Kazan Şarkiyatçılığı” başlığı altında düzenlenen uluslar arası konferansın perspektifi burada, yeni yönelimin zihinsel kaygısını da açıklamaktadır; *Kazanskoe Vostokovedenie: Traditsii, sovremennost, perspektiv. Tezisi i kratkoe soderjanie dokladov mejnarodnoy naučnoj konferanstii*, (Kazan 1997). Kazan şarkiyat ekolünün, döneminde merkezden çevreye Rus şarkiyat araştırmalarına “katkısının” sorgulanır olduğu, bu sorgulamanın Sovyet döneminde de sürdüğü ölçüde, ele alınan tartışma konuları dikkate alındığında da, Kazan Üniversitesi bir tarafa, misyoner hedefli olsa da İlahiyat Akademisi’nin anılan şahısları etrafında ortaya konulan Doğu bilgisi, İslâm bilgisi ve Rusya’nın, özelde İdil-Ural’ın “Müslüman ve Müslüman olmayan ötekileri” üzerine dil ve etnografya, halkiyatı üzerine de önemli bir külliyatı bıraktığı ve özellikle üç kitabî din; İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik üzerine karşılaştırmalı ilâhiyat alanında yine bugüne ciddi ve değerlendirilmeyi bekleyen malzeme sunduğu, bu noktada malzemenin içeriğini kritikli okumak gerekse de, değerinin “küçümsenmemesi” gerektiği bu tema etrafında çalışan tarihçilerin meseleye yaklaşımlarını ifade etmektedir.

Mars Habibullin’in Maşanov üzerine çalışması esasta vurgulandığı gibi bu bağlama yerleşmekte ve önde gelen misyoner şahsiyetlerin incelenmesi eğiliminde önemli bir

boşluğu doldurmaktır. Eserlerine olduğu kadar, onun Tataristan Millî Arşivi'nde adına mahsus fondadaki (NA RT, f. 967) özel ve resmî belgelerin, Arşivin ilgili fondalarının da kullanıldığı, dönemin literatürüyle beraber, çağdaşlarının ve hocalarının eserleri, son dönemde gerek Batı'da gerekse Rusya'da bu bağlamda yayınlanan çalışmalarla zengin bir bibliyografyanın değerlendirildiği eserde yazarın Maşanov'u iki ana bölümde incelediği görülmektedir. Maşanov'un yaşamı ve faaliyetindeki önemli satırbaşlarının ele alındığı ilk bölümünden satırbaşı aktarmaları onun faaliyetinin yoğunluğunu da gözler önüne serebilir; Tobolsk İlahiyat Seminaryası'ndan Kazan İlahiyat Akademisine parlak talebe ve mezuniyet, Ostroumov'un Müslüman Karşıtı Misyoner Kürsüsü'nden Taşkent'e ayrılmasıyla boşalan yerine atanma (1876) ve 1878'de Aziz Guriy Tarikatı Kurulu üyesi ve kâtibi (1878-1885) ve 1885-1887 arasında Suriye, Filistin, Mısır ve Cidde'yi içine alan "Müslüman Doğu'ya" yapılan gezi, dönüş ve bir yıl sonra Aziz Guriy Tarikatı Kurul katibi olarak yeniden atanma, Müslüman Karşıtı Misyoner Bölümüne bağlı olarak *Arap Dili ve Muhammediliğin İnşası* kürsüsünde hocalığını sürdürmesi (1911'de emekli) ve bu paralelde Kazan İlahiyat Akademisi İki Yıllık Misyoner Kursları'nda 1889-1916 arasında hocalık yapması, İhtilâl sonrası 1917'de kurulan Sovyet şarkiyatçılığının Kazan'daki yeni tip ilk kurumu olan Kuzey-Doğu Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün "Türk-Tatar Kısmı" içinde "Doğu Rusya'nın Milliyetleri arasında İslâm" ve "İdil boyu kavimlerinde İslâm'ın Tarihi" başlığı aldığı üç yıl kurs hocalığı. Emperyal Rusya'da Doğu ve bu coğrafyanın Müslüman halkları, "farklılaşan" İslamlığın Rusya'daki görünümü üzerine araştırmalarının, bu seviyede, Türklük araştırmalarının "misyoner" ekolünün inşa edildiği Kazan'da (yüzyılın ikinci yarısı itibariyle) bir İslâmiyat bilgini, Arabist olarak, bu iki bilgi alanını İslâm, Hristiyan ve Yahudi dinlerinin ortaçağlardan 19. yüzyıla Batı'da ve Doğu'da dinler karşılaşmasının yarattığı dinî polemikanın (reddiye) Rusya'da kurulmasında da gücünü esirmeyen Maşanov'un eserlerinin değerlendirmesi ise Habibullin tarafından "Maşanov'un Araştırmalarında İslâm Meseleleri" başlığı altında yapılmıştır. Sablukov, İl'minskiy, Malov üçlüsünün iki parlak öğrencisi, Ostroumov ve Maşanov'dur. Habibullin de bu mirasın Maşanov'daki izdüşümünü sorgulayıp kitabı dogma, Kur'an, Muhammed, İslâmiyetin yayıldığı ölçüde "mahallî özellik" (*mestny kolorit*) meselelerini tartışırken, bir yandan onun temelde İslâm karşıtı dinî polemika geleneğinin bu kurucularının izinden gittiğini gösterir, bir yanda da Rusya'da *Arabistika*'nın İslâmiyet araştırmalarıyla örtüştürülerek inşasında misyoner payınının "pratik fayda" yönünde nasıl oluşturulduğuna dair kişi ve tecrübesi bağlamında göstermesi bakımından yerini dikkatle belirler.

Saime Selenga Gökçöz (Ankara)

(Alındığı tarih 17 Kasım 2005)

(E-Yayın tarihi 27 Aralık 2005)